МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ, АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ

Том 2

Чернівці 2001

ББК Т3 - 5 (0) я 43

Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. - Чернівці: Золоті литаври, 2001.- Том 2. - 278 с.

e-mail: <baluch@chdu.cv.ua>

У публікаціях збірника досліджується актуальна проблематика стародавньої та середньовічної історії, археології, нумізматики, етнології та історіографії. Вперше вводяться в науковий обіг маловідомі джерела, зокрема матеріали експедицій ЧНУ. За географією авторів збірник носить загальноукраїнський характер.

Розрахований на науковців, викладачів історії, народознавства та краєзнавства, студентів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Рецензенти: д.і.н., проф. Баженов Л.В.
д.і.н., проф. Добржанський О.В.

Редакційна колегія:
д.і.н., проф. Балух В.О. (науковий редактор)
д.і.н., проф. Брицький П.П.
к.і.н., доц. Возний І.П.
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.
д.і.н., проф. Козак Д.Н.
д.і.н., проф. Макар Ю.І.
к.і.н., доц. Масан О.М. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Михайлина П.В.
д.і.н., проф. Моця О.П.
д.і.н., член-кор. НАН України Наулко В.І.
д.і.н., проф. Сич О.І. (заступник наукового редактора)
д.і.н. Франко О.О.
к.і.н. Чеховський І.Г. (літературний редактор)

Технічний редактор Волощук І.М.

Друкується згідно з ухвалою Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича, протокол №1 від 25 лютого 1999 р. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори.

ISBN 966-7577-94-5

© Кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ, 2001.
© Автори, 2001

Зміст

АНТИЧНА ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

Станіслав ХІЛЬЧЕВСЬКИЙ
Етнічна історія народів Передньої Азії за біблійними переказами 7

Богдан БОДНАРЮК
Життя і побут єгипетських пустельників IV - V ст. 15

Олександр МАСАН
Деякі проблеми зв'язків Київської Русі з племенами Південно-Східної Прибалтики за доби раннього середньовіччя 41

Ігор ПІДДУБНИЙ
Взаємини Новгородської землі з Лівонським відділом Тевтонського ордену та Шведською державою у другій половині XIII – першій чверті XIV ст. 54

Микола НИКИФОРУК
Деякі аспекти особистого життя Івана Грозного 65

Олександр ОСІПЯН
Вірменська колонія у середньовічному Києві (XI-XV ст.) 71

Анатолій КОЦУР
Українська козацька державність після смерті Богдана Хмельницького 87

Василь БАЛУХ
"Господарство" А.Гостомського – один з перших агрономічних трактатів Польщі 94

АРХЕОЛОГІЯ

Богдан РІДУШ
Використання печер Середнього Подністров'я за доби неоліту, енеоліту та ранніх металів 102

Юлія МИСЬКО
Історія дослідження язичницьких і християнських старожитностей Буковини 116

Любомир МИХАЙЛИНА
Часове та просторове формування стародавніх Чернівців (до постановки проблеми) 126

Сергій ПИВОВАРОВ
Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) 133

Ігор ВОЗНИЙ
Історія досліджень та типологія давньоруських відкритих поселень 142

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: 902(477)

© Богдан Рідуш

ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я ЗА ДОБИ НЕОЛІТУ, ЕНЕОЛІТУ ТА РАННІХ МЕТАЛІВ

На початку середнього голоцену ландшафтно-кліматичні умови у Подністрові значно змінились і почали наближуватись до сучасних. Розпочинається атлантичний природно-кліматичний період, який був найтеплішою частиною і кліматичним оптимумом голоцену, і який тривав протягом 7000-3000 рр. до н.е. [33, с. 92].

З настанням епохи неоліту - останньої епохи кам'яного віку, відбуваються значні зрушення в розвитку економіки і соціальних відносин. Людина переходить від виключно привласнюючих форм господарювання до відтворюючих - землеробства і скотарства. Одночасно відбулись кардинальні зміни у світогляді населення. Нове поєднання природно-ландшафних та соціально-економічних умов не могло не відбитись і на характері використання печер.

Одна з найдавніших неолітичних печерних пам'яток регіону знаходиться на правому березі р. Бистриця, навпроти с. Ямниця, за кілька кілометрів північніше м. Івано-Франківська. 1883 року граф Войцех Дзідушицький з Єзуполя, заохочений археологом А. Кіркором, здійснив дослідження трьох печер у лісі, що має назву *Буйне* [34]. Згадок про пізніші дослідження цієї пам'ятки ми майже не знаходимо. Лише Я. Пастернак згадує її як один із виняткових випадків заселення печер у неоліті, поряд з деякими іншими печерами: «Тільки у виїмкових випадках надбужанці поселялися в печерах, наприклад, в Єзуполі біля Станіславова, Космирині біля Бучача та Бущі біля Дубна» [22, с. 153]. Під «надбужанцями» дослідник очевидно мав на увазі носіїв буго-дністровської неолітичної культури. На жаль, нам не відомі джерела, на підставі яких він визначив культурну приналежність даної пам'ятки та двох інших. Ймовірно, що він був знайомий з матеріалами розкопок Дзідушицького, які зберігались у фондах археологічного музею у Кракові.

У 30-х роках нашого сторіччя румунський дослідник Ж. Ботез зробив декілька цікавих знахідок у печерах біля с. Непоротова (зараз Сокирянський р-н, Чернівецької обл.) - два черепи, уламки керамічних виробів, що мали орнаментацію, та кременеві знаряддя, які були віднесені до епохи неоліту. На жаль ми не маємо доступу до оригіналу цього повідомлення, яке було опубліковане в «Наукових записках Ясського університету» за 1933 р., і змушені наводити ці дані за А.Г. Вологдіним [9]. Останній припускав, що у печері було поховання.

Залишається невідомим до якої саме неолітичної (чи енеолітичної) культури належали знахідки, чи були ті знахідки зроблені в одній печері, чи в декількох, та де саме вони знаходяться. Між селами Непоротово та Галиця і далі до Ломачинців вздовж Дністра простяглася скельна стінка висотою біля 10-12 м. Це відслонення детритусових та оолітових вапняків сармату розташоване у верхній частині схилу Дністровського каньйону. Подекуди у вапняковій товщі простежуються навіси, ніші, гроти та печери різного походження - карстового, ерозійного, еолового. У печерах та гротах, що при впадінні у Дністер струмка Галиця, знаходяться рештки давньоруського печерного монастиря. Ряд гротів та навісів, що знаходяться між Непоротовим та Галицею були нами попередньо обстежені, проте в жодному з них поки що не було виявлено шару рихлих відкладів досить потужного для поховання. Не виключено, що знахідки могли бути зроблені в одній з печер монастиря, які в своїй основі є природними карстовими порожнинами.

Т. Сулимірський 1935 р. досліджував у невеликій печері біля с. Колоколин Рогатинського повіту (зараз Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.) два випадково відкритих поховання (швидше йдеться про парне поховання). Печера була відкрита 1934 р. при видобутку каменю в каменярні. Знаходилась вона в стрімкій вапняковій скелі над потоком. При видобутку каменю печера була значною мірою знищена. Порожнина печери первісно мала біля 1,5 м ширини, 4,0 м довжини та біля 2,5 висоти. Догори вона звужувалась. Орієнтована була з півночі на південь. Дно порожнини знаходилось на 5,0 м нижче від рівня землі. Давній вхід, колись суцільно завалений і зарослий, знаходився з південного боку і йшов досить стрімко угору. Печера була розкрита через зруйнування західної стіни. У печері знаходились 2 скелети. Скелет I був дуже пошкоджений першовідкривачами і витягнутий із печери. Лежав він під західною стіною, головою на північ. Його положення відтворити було неможливо. Він мав бути прикритий тонкою пісковиковою плитою (або кількома меншими). Фрагменти тих плит Т. Сулимірський спостерігав. Біля узголів'я лежала амфора. Другий скелет лежав у продовження першого, головою на Пд. Він перебував у цілковитому безладі. Усі кості були зрушені з місця і лежали у верстві вугілля, попелу і уламків. Його положення також не вдалось означити. Розкопавши усю печеру аж до скельного дна, дослідник прийшов до висновку, що уся верхня верства була зруйнована на всій площі. Лише під самою стіною зі східного боку і частково з північного, залишились частини зовсім не порушених шарів. На цих ділянках було виділено 2 виразні верстви спаленини, що містили стародавні вуглі й попіл товщиною біля 5 см. Верхня верства знаходилась на глибині біля 20 см під пече-

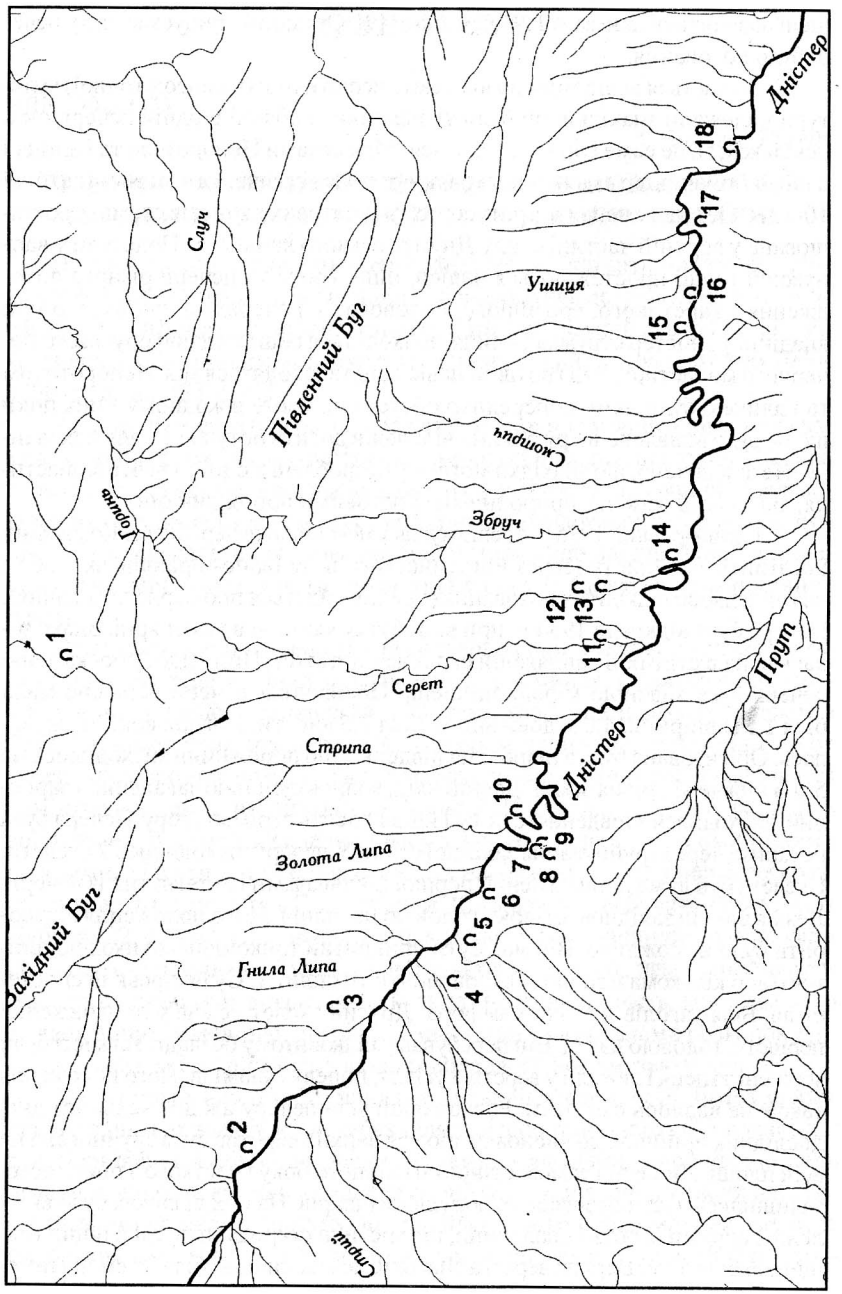

Рис. 1. Печерні пам'ятки неоліту, енеоліту, бронзи та раннього заліза. 1 - Куликів; 2 - Прийма; 3 - Колоколин; 4 - Вікторів; 5 - Буйне; 6 - Буківна; 7 - Дальня (Одаїв XV); 8 - Вертикальна (Одаїв XVI); 9 - Затишна-Бутиновича (Одаїв XVIII); 10- Космирин; 11 - Вертеба; 12 - Ланівці III; 13 - Ланівці IV; 14 - Мельниця-Подільська I; 15 - Студениця (г. Біла); 16 - Бакота; 17 - Непоротове (Галиця); 18 - Нагоряни.

рними уламками, друга ж біля 50-70 см глибини. Розділені вони були дрібноземом перемішаним з камінням. Як можна судити з положення скелету II посеред вугілля і попелу, первісно він мусив бути прикритий верхньою верствою спаленини, тобто лежав поміж обох верств. Скелет I правдоподібно мусив знаходитись у тім самім положенні. Біля них знайдена сіра амфора з відбитим вінчиком, червона чаша з білим пластичним орнаментом та уламки іншої подібної чаші [37]. Матеріали зберігаються у ЛІМ. І. К. Свєшніковим ця пам'ятка віднесена до культури стрічкової кераміки (друга пол. V тис. до н. е.) [28, рис. 25, *1, 2*].

Печери печерного монастиря у Субочі [26] за своєю архітектурою нагадують штучні поховальні гроти фінального неоліту в Західній Європі. На півночі Франції населення культури СУМ (Сени-Уази-Марни - III тис. до н.е.) ховали своїх мертвих у штучних гротах. Ці печери мали вигляд камери, розміром до 4х4 м, видовбаної у шарах крейди. до якої вів похилий вхід (дромос). На стінах "штучного гроту" влаштовувались ніші та полички для культових предметів [25, с. 172, рис. 35; 21, с. 64].

Печера №2 у Субочі має розміри 2,2х2,3 м, при висоті 1,75-1,8 м. Розмір отвору входу складає лише 0,7х1,4 м. Печера-ніша №3, у якої розміри вхідного отвору лише 0,4х0,2 м, явно не закінчена. Але вона справляє враження входу в дольмен. До рис що зближують субіцькі печери з неолітичними гробницями слід віднести: підквадратну у плані форму; розміри; майже пласке, ледве опукле склепіння; невеликі розміри входу; форма входу у вигляді кількох (2-3) арок, що послідовно зменшуються. Зазначимо, що інших архітектурних аналогій, в т.ч. середньовічних, для зазначених архітектурних особливостей нами поки що не виявлено ні у Подністров'ї, ні в інших регіонах розвитку середньовічної печерно-скельної архітектури.

Печера Вертеба розташована поблизу с. Більча-Золотого (Борщівського р-ну, Тернопільської обл.), у шийці меандру р. Серет. Печера закладена у верхній та середній частинах 10-метрової пачки крупнокристалічних гіпсів. Печера Вертеба сформувалась в ранньому-середньому плейстоцені при транзитному перетоці р. Серету через звужену до 1,9 км шийку мендра [11, с. 64].

Вперше археологічні матеріали у Вертебі були виявлені Яном Хмелецьким 1822 р. [38]. Пізніше тут проводили дослідження А. Кіркор,

В. Деметрикевич, Г. Оссовський [21], О. Кандиба [12, 24]. З 1995 р. систематичні дослідження у печері Вертеба проводить експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. Сохацького.

Переважна більшість археологічних матеріалів з печери пов'язана з кількома періодами трипільської культури енеоліту. Матеріали інших епох зустрічались у невеликій кількості. Ще В. Деметрикевичем були виявлені декілька уламків посуду лінійно-стрічкової кераміки [29], Я. Хмелецьким були знайдені монети римського часу [38], а Г. Оссовським бронзовий та залізний наконечники списів та декілька штук бронзових пронизок намиста [21, с. 77-78].

Особливу наукову цінність становлять здобуті у печері антропологічні матеріали, які проливають світло на антропологічний склад трипільського населення.

Щодо типу використання печери та наявності у ній великої кількості людських трупів висловлювалось багато здогадів. Досі не вдалось знайти однозначної відповіді на це питання. Очевидно, що те використання було тривалим, на що вказує присутність знахідок у кількох шарах наносів, а також значна кількість тих знахідок. Не виключено, що протягом кількох періодів енеоліту її використання було різним (культове, житлове, оборонне і т. ін). Загалом це питання потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Більшість матеріалів трипільського часу виявлених у природних порожнинах, датується пізньотрипільським часом [18].

До доби енеоліту та ранньої бронзи віднесений об'єкт в печері Ланівці III біля Борщева на Тернопільщині [16].

Печерний комплекс Ланівці IV знаходиться за 0,4 км на захід від с. Ланівці (Борщівського р-ну, Тернопільської обл.), в ур. Замчище. Пункт розташований на лівому березі р. Нічлави, на рівні біля 60 м від її урізу. Печерний комплекс складається зі скельного навісу, висотою 3 м, довжиною 45 м, з печерою в центрі, вхід до якої засипаний. Пам'ятка досліджувалась 1991 р. експедицією Борщівського краєзнавчого музею [30] та 1992 р. Прикарпатською експедицією [16]. Скельна порода, в якій закладена порожнина, складається із піскуватого сеноманського вапняку з виразними прожилками кременю. На майданчику перед порожниною зібрані окремі дрібні фрагменти пізньотрипільського неорнаментованого посуду, уламки пізньосередньовічної кружальної кераміки та два кременеві уламки. У центральній частині комплексу, на майданчику, закладено шурф 1х2 м, глибиною 90 см (досягнуте скельне дно). У верхніх шарах переважають пізньосередньовічні матеріали - уламки горщиків і скляних виробів. На глибині 25-35 см від поверхні наявні фрагменти типової пізньотрипільської кераміки, фауністичні рештки (собака, велика рогата худоба) та кременеві вироби. Виділяються видовжені

призматичні кременеві пластини (2), одна з яких до 4,8 см завдовжки та 1,2 см завширшки. Пам'ятка віднесена Л. Мацкевим до фази B_2-C_1 трипільської культури. Дослідник не виключає, що кременеві вироби можуть бути датовані більш раннім часом, зокрема мезолітичною епохою [15].

Цікаві знахідки доби енеоліту були виявлені у печері Затишна-Бутиновича (пам'ятка Одаїв-XVIII) поблизу с. Одаїв (Тлумацький район, Івано-Франківської області). Печера відкрита 1985 р. полтавськими спелеологами (кер. Ю.Касьян). Вхід знаходиться на краю плато над Дністром, на рівні близько 100 м від його сучасного врізу. Печера починається карстовою шахтою глибиною 5 м, від якої відходить вузький горизонтальний хід довжиною 7-8 м, що закінчується уступом висотою 3-4 м. Спустившись з уступу можна потрапити у великий зал (зал Полтавських Спелеологів). У 1985 р. в північній частині цього залу спелеологами було знайдено людський череп та кістки. 1989 р. під керівництвом Л.Г.Мацкевого в печері були розпочаті стаціонарні археологічні роботи.

Роботами Прикарпатської експедиції Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України тут було виявлено два різночасові комплекси. Найдавніший комплекс представлений фрагментами посуду, крем'яними виробами, фауністичними рештками та розрізненими людськими скелетами. На думку дослідників печерного комплексу, знахідки цього часу в центральному гроті повністю перевідкладені й потрапили на його площу з інших утворів [17]. Згідно з радіовуглецевим датуванням кісток людини в 5100±50 років від наших днів та характерним предметам культури, пам'ятка датується енеолітом [17]. Зокрема, кераміка віднесена до пізньотрипільського комплексу [15, 18]. Кременеві ж вироби, на думку Л. Мацкевого, можуть належати до цього ж комплексу, або й до більш ранніх епох [15].

1993 року в одному з гротів печери було зафіксовано кладку з пласких каменів у вигляді ящика, частково зруйновану. Під камінням у земляному заповнювачі були знайдені розрізнені скелети трьох чоловік, кості тварин, фрагменти ліпного посуду, кременеві предмети, в т.ч. кременевий серп. Ці знахідки також віднесено до енеоліту. В. Артюх вважає, що наприкінці IV тис. до н.е. в одному з гротів цієї печери здійснювались поховання [3]. Дослідження на цьому об'єкті не закінчено.

С. Н. Бібіков 1940 р. проводив розвідки у Нігинський (Залучанській) печері [32, с. 83]. Пізніше він також досліджував Студеницькі печери і дійшов висновку, що це енеолітичні штольні [6].

Давні кременеві виробки. Створення найдавніших штучних підземних порожнин у Подністров'ї пов'язане із штольневим видобутком мінеральної сировини, а саме кременю. За доби каменю він був головним матеріалом (який добре піддавався обробці - як зараз би сказали: «технологічним») для

виробництва знарядь праці. Стародавні гірничі виробки зустрічаються майже в усіх країнах Західної та Східної Європи, що лежать на північ від Альп [10, с. 101].

Середнє Подністров'я відноситься до областей із значними запасами цієї сировини. Поклади кременю тут пов'язані із карбонатно-піщанистими відкладами сеноману (верхня крейда) потужністю, як правило 10-15 м (іноді до 70 м). Ці відклади часто вміщують в собі кременеві стяжіння та окремнені мергелі потужністю до 1-3 м. Простір між конкреціями заповнений піщанистим, крейдоподібним мергелем, який легко руйнується [14, с. 25].

Хоча відклади сеноману широко розповсюджені у Середньому Подністров'ї, вони часто перекриті багатометровою товщею пізніших відкладів. Через те вони, залягаючи майже горизонтально, на поверхню виходять, переважно, у вигляді вузьких смуг вздовж долин Дністра та його приток і рідко відслонюються на значних площах. З огляду на такий характер залягання, штольневий спосіб видобутку кременю був оптимальним.

Печери на горі Білій поблизу с. Студениця (Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл.) було відомі ще з середини XIX століття [43, 2]. Однак лише 1950-х рр. вони були детально вивчені С. М. Бібіковим, який з'ясував, що в цих печерах розроблявся кремінь, шар якого тут досягав потужності 2 м. Було простежено послідовність освоєння кременевих прошарків, техніку відколювання великих шматків кременю, а також залишені підпірні останці породи. Розчищення виходів кременю в печерах, східчасті виїмки в кременевій породі показали, що кремінь тут добували з материкової породи. Тільки в одному пункті, що мав вигляд навісу, було вироблено в давнину 70 м^3 кременевої породи. Над печерами з кременевими покладами зафіксовано залишки давніх майданчиків, де з кременю виготовляли знаряддя для полювання й повсякденного побуту [6].

С. Н. Бібіков зазначав, що поки не вдалося знайти знарядь, за допомогою яких працювали стародавні гірняки, і висловлює припущення, що ними, судячи з аналогії із шахтами Західної Європи і Білорусії, були кайла, виготовлені з рогів благородного оленя, а допоміжними знаряддями служили великі відбійники у вигляді кувалд і клинів, знайдених на горі Білої й у ряді інших місць [6].

С. Н. Бібіков припускав, що, судячи з обсягу виробок, на гору Білу було піднято і піддано первинному обробітку декілька сот кубометрів кременю. Дослідник констатував також масове скупчення розщепленого кременю, пов'язаного, цілком ймовірно, із місцями його виходу і видобутком, на значному просторі Дністровського Лівобережжя [6].

Тривалий час цей комплекс був єдиним подібним у Подністров'ї. Проте, 1986-1988 рр. поблизу с. Буківне Тлумацького р-ну Івано-Франківської області було виявлено масштабний енеолітичний комплекс - 277 штолень, розташованих 8 великими групами від 17 до 47 входів, у яких проводилось підземне видобування кременю. Штреки мають довжину 8-11 м. У них розширена центральна частина, ширина та висота якої становлять відповідно 2,4-3,6 м та 1,8-2 м. Цей комплекс також пов'язується, головним чином, з трипільською культурою, хоча тут зустрічаються кременеві вироби як більш раннього, так і пізнішого часу [7, 13].

Ці відкриття наводять на думку, що подібні штольневі кременевидобувні комплекси можуть бути знайдені й в інших місцях басейну середньої течії Дністра. Місцезнаходження штолень може бути локалізоване за деякими непрямими ознаками. Так, великі майстерні по обробці каменю розташовувались у безпосередній близькості від місця видобутку сировини. Іншою важливою деталлю є те, що у місцях видобутку сировини у житлах часто трапляються крупні кирки з рогів благородного оленя, аналогічні до знайдених у шахтах (Рівненщина (Україна), Білорусія, Узбекистан, Франція) [10, 19].

У зв'язку з цим слід зазначити, що на пізньопалеолітичних поселеннях Молодова V, Молодова I, Бабин I та Вороновиця I було знайдено ряд мотикоподібних та киркоподібних рогових знарядь, які, на думку деяких дослідників, могли використовуватись для викопування коренів рослин та копання різних господарських ям [31, с. 111]. На нашу думку, цілком ймовірно, що ці рогові знаряддя могли використовуватись для видобування кременевої сировини. Хоча відомі на сьогодні в Подністров'ї штольневі виробки датовані енеолітичним часом, не виключене існування давніших комплексів. Так, кременеві шахти Учтута (Узбекистан), де було знайдено численні рогові, кам'яні та кістяні знаряддя, експлуатувались від мустьєрської епохи до неоліту включно [19].

1884 р. В. Антонович виявив залишки однієї із неолітичних культур, в одній із штучних, викопаних у лесі, печер поблизу Кирилівського монастиря. Ряд печер, заповнені делювіальними наносами, були розчищені місцевими жителями від заповнювача у пошуках «скарбів Мазепи». Розчищені печери виглядали як довгі, склепінчасті коридори 1,8 м заввишки та 1,1 м завширшки, що заглиблювались в лесі у різних напрямах. Одна з цих печер, довжиною біля 100 кроків, заглиблюючись спіраллю у схил горба, виглядала ніби один оберт величезного гвинта. На площадці перед входом до печери було виявлено сміттєву купу, що складалась здебільшого із мушель прісноводних молюсків та кісток ссавців (коня та бика) і риб. Також були знайдені уламки ліпної погано випаленої кераміки без орнаментації, кременевий нуклеус, а у самій печері - уламок кременевої «пилки». До того ж було виявлено вогнище складене із валунів [1]. Наведене повідомлення свідчить, що вже у неоліті люди почали створювати штучні підземні порожнини з

виробництва знарядь праці. Стародавні гірничі виробки зустрічаються майже в усіх країнах Західної та Східної Європи, що лежать на північ від Альп [10, с. 101].

Середнє Подністров'я відноситься до областей із значними запасами цієї сировини. Поклади кременю тут пов'язані із карбонатно-піщанистими відкладами сеноману (верхня крейда) потужністю, як правило 10-15 м (іноді до 70 м). Ці відклади часто вміщують в собі кременеві стяжіння та окремнені мергелі потужністю до 1-3 м. Простір між конкреціями заповнений піщанистим, крейдоподібним мергелем, який легко руйнується [14, с. 25].

Хоча відклади сеноману широко розповсюджені у Середньому Подністров'ї, вони часто перекриті багатометровою товщею пізніших відкладів. Через те вони, залягаючи майже горизонтально, на поверхню виходять, переважно, у вигляді вузьких смуг вздовж долин Дністра та його приток і рідко відслонюються на значних площах. З огляду на такий характер залягання, штольневий спосіб видобутку кременю був оптимальним.

Печери на горі Білій поблизу с. Студениця (Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл.) було відомі ще з середини XIX століття [43, 2]. Однак лише 1950-х рр. вони були детально вивчені С. М. Бібіковим, який з'ясував, що в цих печерах розроблявся кремінь, шар якого тут досягав потужності 2 м. Було простежено послідовність освоєння кременевих прошарків, техніку відколювання великих шматків кременю, а також залишені підпірні останці породи. Розчищення виходів кременю в печерах, східчасті виїмки в кременевій породі показали, що кремінь тут добували з материкової породи. Тільки в одному пункті, що мав вигляд навісу, було вироблено в давнину 70 м^3 кременевої породи. Над печерами з кременевими покладами зафіксовано залишки давніх майданчиків, де з кременю виготовляли знаряддя для полювання й повсякденного побуту [6].

С. Н. Бібіков зазначав, що поки не вдалося знайти знарядь, за допомогою яких працювали стародавні гірняки, і висловлює припущення, що ними, судячи з аналогії із шахтами Західної Європи і Білорусії, були кайла, виготовлені з рогів благородного оленя, а допоміжними знаряддями служили великі відбійники у вигляді кувалд і клинів, знайдених на горі Білої й у ряді інших місць [6].

С. Н. Бібіков припускав, що, судячи з обсягу виробок, на гору Білу було піднято і піддано первинному обробітку декілька сот кубометрів кременю. Дослідник констатував також масове скупчення розщепленого кременю, пов'язаного, цілком ймовірно, із місцями його виходу і видобутком, на значному просторі Дністровського Лівобережжя [6].

Тривалий час цей комплекс був єдиним подібним у Подністров'ї. Проте, 1986-1988 рр. поблизу с. Буківне Тлумацького р-ну Івано-Франківської області було виявлено масштабний енеолітичний комплекс - 277 штолень, розташованих 8 великими групами від 17 до 47 входів, у яких проводилось підземне видобування кременю. Штреки мають довжину 8-11 м. У них розширена центральна частина, ширина та висота якої становлять відповідно 2,4-3,6 м та 1,8-2 м. Цей комплекс також пов'язується, головним чином, з трипільською культурою, хоча тут зустрічаються кременеві вироби як більш раннього, так і пізнішого часу [7, 13].

Ці відкриття наводять на думку, що подібні штольневі кременевидобувні комплекси можуть бути знайдені й в інших місцях басейну середньої течії Дністра. Місцезнаходження штолень може бути локалізоване за деякими непрямими ознаками. Так, великі майстерні по обробці каменю розташовувались у безпосередній близькості від місця видобутку сировини. Іншою важливою деталлю є те, що у місцях видобутку сировини у житлах часто трапляються крупні кирки з рогів благородного оленя, аналогічні до знайдених у шахтах (Рівненщина (Україна), Білорусія, Узбекистан, Франція) [10, 19].

У зв'язку з цим слід зазначити, що на пізньопалеолітичних поселеннях Молодова V, Молодова I, Бабин I та Вороновиця I було знайдено ряд мотикоподібних та киркоподібних рогових знарядь, які, на думку деяких дослідників, могли використовуватись для викопування коренів рослин та копання різних господарських ям [31, с. 111]. На нашу думку, цілком ймовірно, що ці рогові знаряддя могли використовуватись для видобування кременевої сировини. Хоча відомі на сьогодні в Подністров'ї штольневі виробки датовані енеолітичним часом, не виключене існування давніших комплексів. Так, кременеві шахти Учтута (Узбекистан), де було знайдено численні рогові, кам'яні та кістяні знаряддя, експлуатувались від мустьєрської епохи до неоліту включно [19].

1884 р. В. Антонович виявив залишки однієї із неолітичних культур, в одній із штучних, викопаних у лесі, печер поблизу Кирилівського монастиря. Ряд печер, заповнені делювіальними наносами, були розчищені місцевими жителями від заповнювача у пошуках «скарбів Мазепи». Розчищені печери виглядали як довгі, склепінчасті коридори 1,8 м заввишки та 1,1 м завширшки, що заглиблювались в лесі у різних напрямах. Одна з цих печер, довжиною біля 100 кроків, заглиблюючись спіраллю у схил горба, виглядала ніби один оберт величезного гвинта. На площадці перед входом до печери було виявлено сміттєву купу, що складалась здебільшого із мушель прісноводних молюсків та кісток ссавців (коня та бика) і риб. Також були знайдені уламки ліпної погано випаленої кераміки без орнаментації, кременевий нуклеус, а у самій печері - уламок кременевої «пилки». До того ж було виявлено вогнище складене із валунів [1]. Наведене повідомлення свідчить, що вже у неоліті люди почали створювати штучні підземні порожнини з

утилітарною метою. Вивчення цих печер зараз продовжується Т. Бобровським [Особисте повідомлення Т. Бобровського]. Зважаючи на значне поширення потужних товщ лесовидних суглинків в регіоні Середнього Подністров'я, можна припустити що й тут подібні штучні печери могли створювались вже у неоліті й можуть бути виявлені в майбутньому.

На сьогоднішній день в регіоні зафіксовано лише одну печерну пам'ятку **доби бронзи** - печера-жертовник бронзового віку в Бакоті. В одній з печер, розташованій при підході до майданчика Бакотського давньоруського монастиря, було виявлено жертовний комплекс. Розвідкові розкопки у печері були проведені Б. О. Тимощуком у 1961 р. Ширина печери - 3,7 м, висота її біля входу - 1,3 м. Висота входу над колишнім рівнем Дністра (рівень Дністра до затоплення водосховища) біля 70 м. У траншеї - 2х1,5 м, поставленій в основі цієї печери, на глибині 2,6 м було виявлено залишки жертовного місця доби бронзи. Розчисткою там виявлені уламки ліпної керамічної посудини з вушком, фрагменти ліпної миски з шнуровим орнаментом і конічне глиняне прясло з двома рядами орнаменту крапочками, розташованого по периметру круглої основи пряслиця і перпендикулярно до неї. Разом з вказаними керамічними виробами було знайдено щелепу дикого кабана. Вказані знахідки Б.О. Тимощук здогадно пов'язав із рештками жертовного місця епохи бронзи. Ці знахідки відносяться до культури шнурової кераміки і датуються в межах від 2000 до 1750 р. до н.е. [8].

Традиція культового використання печер продовжується і в **ранньозалізний** час.

1936 р. на Лисій горі в Куликові біля Кременця при видобутку пісковику натрапили на печеру, яка знаходилась за кілька метрів під вершиною гори, на її північно-східному схилі, поблизу північно-західного рогу гори [36]. Після того, як у печері зняли верхній шар піску та щебеню, який вкривав усю долівку, відкрилося велике скупчення людських кісток, глиняного посуду, прикрас та знарядь праці. На вогнищі стояв глечик із людською лопаткою, а в правому куті печери – три людські черепи [5, с. 197]. Знахідки, видобуті робітниками і пізніше, під час розвідкових досліджень, які проводились д-ром Конрадом Яжджевським з Археологічного музею у Варшаві, складались з 11 людських скелетів (в тому числі 2 дитячих), уламків щонайменше 3 посудин, 2 кам'яних сокир, 2 мушлі з отворами для нанизування з виду *Pectunculus*. Одна з посудин, відновлена з уламків, мала струнких тюльпаноподібний вигляд, прикрашена насічками на зовнішній стороні і рядом шишечок (розеток) видавлених зсередини від краю вінчика. Уламок іншої посудини окрім того має довкола карбоване листя. Сокирки виконані з кристалічного каменю і мають пласко обрізаний обух. К. Яжджевський зазначав, що такі форми характерні для II фази розвитку висоцької культури і припадають на гальштадський період D (= 550-400 р. до н.е.). Знищена частина печери мала довжину біля 10 м, щонайменше стільки ж складала довжина збереженої частини, висота дорівнює 1,56 м, ширина приблизно біля 4 м. Коридор печери, йдучи спочатку прямо, завертав під кутом, а потім знову тягнувся прямо. Власне на тому повороті лежали усі скелети. Розкопки частини наносів, які підходили мало не під саму стелю, показали, що небіжчики були поховані на самому скелястому дні печери. Проте кості лежали у цілковитому безладі, посуд був розбитий, а окремі кості лежали значно вище у наносах, як і одна із сокир. К. Яжджевський припускав, що причиною цього могло бути потоки води, що проникали до печери під час злив по вертикальних тріщинах з поверхні гори [36].

Печера знаходилась за кількадесят метрів над рівнем долини. Винятковий звичай поховання померлих так високо у печері над долиною у зв'язку із висоцькою культурою було зафіксовано вперше [36]. Цей випадок вважається винятковим [36] та нетрадиційним [5] для висоцької культури. Проте, якщо мова іде не про пересічні поховання, а про якесь святилище, ймовірно із принесенням людських жертв, то воно могло бути справді виключним, а кількість таких об'єктів мала би бути принаймні на порядок нижчою від кількості звичайних могильників. М Бандрівський та Л. Крушельницька висловлюють припущення щодо використання печери саме як культового центру, де людські поховання могли становити лише вторинний елемент якоїсь культової церемонії, і наводять паралель із печерою Бича Скала на чесько-моравському порубіжжі [5, с. 190-200].

У печері Бича Скала на долівці було виявлено 5 чоловічих та 35 жіночих кістяків. Поряд розчищено велике вогнище, де спалювали трупи, знайдено горщики, прикраси, а також своєрідний вівтар з відрубаними руками на ньому, залишки тіл з відтятими головами, безголові й безногі коні, чаші з людських черепів. Датують цей печерний комплекс V ст. до н.е. [5].

Ймовірно, що один із таких культових комплексів знаходився у печері Затишна-Бутиновича (пам'ятка Одаїв-XVIII) поблизу с. Одаїв (Тлумацький район, Івано-Франківської області). Як вище зазначалось, тут було виявлено два різночасові комплекси [17]. Під час робіт Прикарпатської експедиції у 1995 р., в центрі залу було виявлено кістяки чотирьох людей. Через процеси карстоутворення вони сильно порушені. Кістяки були розрізнені, та все ж можна було визначити, що вони були у скорченому стані. Поряд з ними знайдено бронзовий ніж, кістяну проколку, розтиральні камені з пісковику, кості тварин, великі фрагменти столового та кухонного посуду. Матеріал віднесено до

культури фракійського гальштату голіградського типу. Більшість матеріалів доби раннього заліза простежені у неперевідкладеному стані [17, 3].

Можливо в давнину печера мала інший, більш доступний вхід, який зараз зруйнований. В. Артюх припускає, що у I тис. до н.е. в печері могли здійснюватись людські жертвоприношення, оскільки поховальні пам'ятки культури фракійського гальштату відомі з обрядом трупоспалення [3].

Матеріали доби раннього заліза виявлено також у печері Дальня, яка розташована за 2,1 км на північний захід від села Одаїв, в ур. Городище. Цей комплекс (скупчення) складається з уламків кераміки й кісток, а також уламку черепашки *Helix*. Серед керамічних фрагментів наявні лише уламки ліпного посуду. Найбільший з них - 11,5x11,3x1,3 см. Переважають рожеві та сірі уламки, а частина - чорні із зовнішньої і внутрішньої сторони. На цьому ж виробі, що є вінцем - своєрідний орнамент, на іншому фрагменті вінця - більше поширені заглиблення. Судячи з вінчиків, уламків стінок та денець, Л. Мацкевий вважає, що горщики були банкоподібної й тюльпаноподібної форми. Кістки належали, головним чином, великій рогатій худобі [15, с. 17-18]. Проте ці знахідки не дають уявлення про характер використання печери.

Влітку 1999 р., під час реконструкції одного з гротів верхнього ярусу Галицького (Непоротівського) печерного монастиря, ченцями було знайдено рештки жертовного місця чорноліської культури [24; 27, Рис. 6]. С. Пивоваровим були з'ясовані обставини цієї знахідки та досліджені знайдені матеріали. Жертовник виглядав як заглиблення у підлозі гроту, розміром приблизно 1x2 м, овальної форми, глибиною 32 см, заповнене сильногумусованим ґрунтом із численними включеннями уламків кераміки чорноліської культури та кісток тварин. Зараз неможливо встановити, який вигляд мав грот під час функціонування цього жертовного місця. Адже він був підрубаний монахами, і, можливо, неодноразово. Окрім того, можливо, що на той час сам грот був значно більшим, та зменшився через руйнування (регресію) скельної стінки. Цей процес подекуди можна спостерігати і зараз. В такому випадку, жертовне місце знаходилось в глибині гроту. Одне можна стверджувати, що орієнтація входу цього гроту була, скоріш за все, західною.

Біля с. Вікторів Станіславівського повіту (зараз Івано-Франківська обл.) знаходиться печера, в якій Чоловський знайшов «новіші глиняні черепки», кременевий ножик, бронзовий рибальський гачок і римські монети [35, с. 221]. Зважаючи на знахідку в печері римських монет, можна припустити, що за «новіші черепки» могли бути сприйняті уламки черняхівської кераміки. Інші знахідки вказують на заселення печери і в більш віддалені епохи, принаймні в бронзову.

Отже, у період неоліту та ранніх металів населення продовжує використовувати природні печери. Припускається створення штучних печер у культових цілях, але це питання потребує подальшої розробки. Проте, завдяки переходу до відтворюючих форм господарювання, через підземний видобуток кременю починають утворюватись штучні порожнини.

Найбільш визначною пам'яткою означеного періоду є печера Вертеба. Про характер її використання досі існують суперечливі думки. Ми схиляємось до того, що печера використовувалась в культових цілях, проте в періоди гострої небезпеки могла використовуватись і як сховище. Необхідно провести широкомасштабні археоспелеологічні дослідження цієї унікальної пам'ятки. Інші пам'ятки означеного часу також відображають здебільшого культове використання печер в цю епоху.

Джерела та література: ***1.*** Антонович В. Б. О пещерах каменного века на среднем течении Днепра // Труды 4-го Археологического съезда в Казани. - Т. 1. - Казань, 1884. -С. 1- 6; ***2.*** Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды 6-го археологического съезда. -т. 1. -Одесса, 1886. - С. 86-109; ***3.*** Артюх В. Археологические памятники в гротах и пещерах долины Днестра // Свет / Международный спелеологический журнал СНГ. - 1998. - №1 (18). - С. 33-36; ***4.*** Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. - Ч. 2. Очерки Днестра. - Спб, 1863; ***5.*** Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку висоцької культури // Записки НТШ. - Том CCXXXV. Праці Археологічної комісії. – Львів: НТШ, 1998. – С. 193-247; ***6.*** Бибиков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Хмельницький, 1965. - С. 62-64; ***7.*** Василенко Б. А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. - К., 1989. - С. 38-39; ***8.*** Винокур И. С., Хотюн Г. Н., Бойко Ю. В.. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году. - Каменец-Подольский, 1964. Архів ІА НАНУ, 1963/29, ФЕ-4175. - 12 с.- С. 3; ***9.*** Вологдин А. Г. Следы доисторического человека // Геология и полезные ископаемые Северной Буковины и Бессарабии. - Москва.-Л.: Госгеолиздат, 1946. - С. 89-92; ***10.*** Гурина Н.Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. - М., 1976; ***11.*** Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры Украины. - К.: Наук. думка, 1980; ***12.*** Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі в рр. 1928 і 1929 // Записки НТШ / Праці історично філософічної секції. - Т. 154. - Львів, 1937. -С. 1-14; ***13.*** Конопля В.М. Первісні кремневидобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): Тези доповідей. - Кам'янець-Подільський, 1987. - С. 4-5; ***14.*** Ломаев А. А. Геология карста Волыно-Подолии. - К.,1979. - С. 25; ***15.*** Мацкевий Л.Г. Дослідження Прикарпатської експедиції в 1992 році. Львів, 1993. - 90 с. НА ІА НАНУ, ФЕ-25060 (1992/108). - 18 с.; ***16.*** Мацкевий Л. Печерні пам'ятки заходу України - джерело матеріальної і духовної культури // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України / Збірник тез повідомлень та доповідей наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. - Львів, 1995. - С. 62-66; ***17.*** Мацкевий Л., Орловський С., Панахид Г. Роботи Прикарпатської

експедиції у 1995 році // Materiały i Spravozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. - Tom XVII. - Rzeszów, 1996. - N. 323-326; ***18.*** Мацкевий Л. Пам'ятки трипільського часу у скельних порожнинах Подністров'я // Міжнародна археологічна конференція "Трипільське поселення Кошилівці-Обоз" (до 120-річчя відкриття): Наукові матеріали (25-27 вересня 1998 р.). - Заліщики, 1998. - С. 50-54; ***19.*** Мирсаатов Т. Горные разработки в эпоху камня. - Ташкент: Фан, 1977. - 141 с.; ***20.*** Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. - М.: Наука, 1973. - 356 с.; ***21.*** Оссовский Г. О. О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины Европейской России и смежных с нею местностей Галиции // Труды Томского общества естествоиспытателей и врачей, 1895 -Вып. 5. - 56 с.; ***22.*** Пастернак Я. Археологія України. - Торонто: Наукове т-во ім.Шевченка, 1961. - С. 153; ***23.*** Пастернак Я. Олег Кандиба, археолог - дослідник // Український історик. - 1969. - Т. VI. - Ч. 4. - С. 5-11; ***24.*** Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі, на «Оукраине Галичской» (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.). – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с. ***25.*** Равдоникас В. И. История первобытного общества. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1947. - Ч. II.- 392 с.; ***26.*** Рідуш Б., Нечитайло П. Субоцький печерний монастир / / Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. - Чернівці: Золоті литаври, 1999. - Том 2. - С. 188-193; ***27.*** Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. - Чернівці: Золоті литаври, 2000. - Том 1. - С. 108-127; ***28.*** Свешников И. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области (культуры ленточной керамики) // КСИИМК. - 1956. - Вып. 63; ***29.*** Сохацький М. З історії дослідження печери "Вертеба" // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України / Збірник тез повідомлень та доповідей наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. - Львів, 1995. С. 99-101; ***30.*** Сохацький М., Дудар О. Печера "Вертеба" та інші печерні порожнини Середнього Подністров'я в добу енеоліту // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (Київ, 22-24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали. - К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 1997. - С. 131-133; ***31.*** Черныш А.П. Палеолитические стоянки Приднестровья и условия жизни их обитателей // Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. К VIII конгрессу INQA. Париж. - М.: Наука, 1969. - С. 111; ***32.*** Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья (карты и каталог местонахождений): к IX конгрессу INQA, Новая Зеландия, 1973. - Москва: Наука, 1973. - ***290***. - С. 83; ***33.*** Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. - К.: Либідь, 1992. - С. 92; ***34.*** Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicji Wschodniej pod względem archeologicznym // Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnologiczne. - N. VI. - Kraków, 1903. - S. 51 – 91; ***35.*** Janush B., 1918. Zabytki przedhistoryczne Galicye Wschodnej. - Lwów, 1918. - ***529.*** - S. 221; ***36.*** Jażdżewski K. Cmentarzysko kultury wysockiej w Kulikowie, w pow. krzemienieckim // Z otchłani wieków, rok XI, 1936, zeszyt 4-5. - S. 67; ***37.*** Sulimirski T. Notatki archeologiczne z Malopolski wschodniej // Wiadomości Archeologiczne. - 1936. -T. XIV. - S. 189-191; ***38.*** Wiśniewski W., Bogusza Z. Stęczyńskiego opis eksploracji Jaskini Werteby A.D. 1822 // Jaskinie. - Nr. 2 (9). - 1998. - S. 32-33.

Bogdan Ridush

The cave use in the Middle Dnister basin during Neolithic, Halkolithic and the Early Metals Age

Summary

The use of caves in the middle part the Dnister River basin during the mentioned period is analysed. The author came to conclusion that the religious use of caves prevailed at this time. From the other hand a lot of artificial caves appeared as a result of the underground mining of flint.